

İNANÇ VE SADAKAT: RUS İMPARATORLUĞU’NUN MÜSLÜMAN ASKERLERİ

 Resul TURAN^a

Öz

Bu çalışma, I. Petro döneminden itibaren Rusya Müslümanlarının askere alınmasına dair yapılan yasal düzenlemeleri, Rus ordusunda görev yapan Müslüman askerleri ve dini haklarının gelişim sürecini incelemektedir. XVIII. yüzyılın sonlarından başlamak üzere Rusya’nın özellikle Kırım, Kafkasya ve Türkistan coğrafyalarıyla sınırlarını genişletmesi, bu bölgelerden kısmen de olsa asker alınmasını, gönüllü birliklerin oluşturulmasını gündeme getirmiştir. Bu askerler, sınır güvenliği ve yerel hizmetlerin yanı sıra birçok Türk-Rus Savaşı’nda da görev almışlardır. Rus ordusunun büyük ölçüde Ortodoks Hristiyanlardan oluşmasına rağmen, Müslüman askerlerin orduya katılmasıyla farklı inançlardan askerlerin bir arada olduğu bir Rus ordusunun inşa süreci başlamıştır. Bu gelişme, askerlerin dini vecibelerini yerine getirebilmeleri için birliklere din adamı atanması, belirli ibadetlerin yapılabilmesi için uygun ortamların sağlanması, dini günlerde izin verilmesi gibi düzenlemeleri beraberinde getirmiştir. Bu durum hem askeri disiplinin hem de dini özgürlüklerin sağlanması adına önemli bir adım olmuştur. Öyle ki Müslüman askerlerin kendi inançları doğrultusunda hizmet verebilmesi için yapılan düzenlemeler, orduyu daha etkin hale getirmeyi ve Müslüman nüfusun sadakatini güçlendirmeyi amaçlamıştır. İlk düzenlemeler bölgesel veya belirli birliklere yönelikken, XIX. yüzyıl sonlarına doğru yapılan düzenlemeler daha genel nitelik kazanmıştır. Ayrıca yapılan düzenlemeler, Rusya’nın liberal veya milliyetçi politikalarının ve savaş ve barış dönemlerinin şartlarına göre değişiklik göstermiştir. Bunun yanında, I. Dünya Savaşı sürecindeki genel seferberlik, ordudaki Müslüman asker sayısında büyük bir artışa neden olmuştur. Osmanlı Devleti’nin cihat ilanı ile Rusya genelinde bir ayaklanma beklentisi, Rus ordusundaki Müslüman askerlerde de büyük ölçüde karşılık bulamamıştır. Bununla birlikte ordudaki varlıkları ve cesaretleri, Rus idaresinin savaş dönemi propagandası için önemli bir araç haline gelmiştir.

Anahtar kelimeler: Rusya tarihi, Kafkasya, Rusya Müslümanları, Tatar, askerlik.

FAITH AND LOYALTY: MUSLIM SOLDIERS OF THE RUSSIAN EMPIRE

Abstract

From the late 18th century onward, Russia’s territorial expansion, particularly in Crimea, the Caucasus, and Turkestan, necessitated the recruitment of soldiers from these regions. This process led to the formation of voluntary units and a gradual increase in the number of Muslim

^a Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Rize/Türkiye, resul.turan@erdogan.edu.tr

soldiers. These soldiers served not only in roles related to border security and local services but also in numerous Russo-Turkish Wars. Although the Russian army was predominantly composed of Orthodox Christians, the inclusion of Muslim soldiers marked the beginning of a process to build a multi-religious military structure. This development led to regulations allowing soldiers to fulfill their religious duties, such as appointing clerics to military units, creating suitable spaces for worship, and granting leave for religious holidays. These measures were significant for ensuring both military discipline and respect for religious freedoms. The regulations aimed to enable Muslim soldiers to serve in alignment with their beliefs, thereby enhancing the army's efficiency and fostering loyalty among the Muslim population. Initially, these regulations were specific to certain regions or units, but by the late 19th century, they had become more widespread. Furthermore, the scope and nature of the regulations evolved over time, reflecting Russia's shifting liberal or nationalist policies in times of war and peace. During World War I, general mobilization caused a significant increase in the number of Muslim soldiers in the Russian army. Despite the Ottoman Empire's declaration of jihad and the accompanying expectation of uprisings across Russia, Muslim soldiers continued to demonstrate loyalty to the Russian state. Moreover, their presence and bravery became an important aspect of the wartime propaganda employed by the Russian administration.

Keywords: Russian history, Caucasus, Muslims of Russia, Tatar, military service.

ВЕРА И ЛОЯЛЬНОСТЬ: МУСУЛЬМАНСКИЕ СОЛДАТЫ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Аннотация

В этой работе рассматриваются правовые нормы призыва мусульман-солдат, служивших в российской армии, и процесс развития их религиозных прав в России, начиная с периода правления Петра Великого. С конца XVIII века в связи с расширением территории России, особенно в Крыму, на Кавказе и в Туркестане, потребовалось привлечь солдат из этих регионов. Этот процесс способствовал формированию добровольческих подразделений и постепенному увеличению численности мусульманских солдат в армии. Эти солдаты участвовали не только в обеспечении пограничной безопасности и выполнении местных административных задач, но и во многих русско-турецких войнах. Хотя русская армия преимущественно состояла из православных христиан, включение мусульманских солдат стало началом процесса по созданию многоконфессиональной военной структуры. Для учета религиозных нужд мусульманских солдат были введены реформы, предусматривающие назначение духовных лиц в воинские подразделения, создание подходящих условий для совершения религиозных обрядов и предоставление отпусков в религиозные праздники. Эти меры стали важными для поддержания как военной дисциплины, так и уважения к свободе вероисповедания. Реформы были направлены на то, чтобы позволить мусульманским солдатам служить в соответствии с их верой, тем самым повышая эффективность армии и укрепляя лояльность мусульманского населения. Изначально эти меры применялись только в отдельных регионах или подразделениях, однако к концу XIX века их действие было расширено. Со временем характер и масштаб этих реформ менялись, отражая колебания российской политики между либерализмом и национализмом в периоды войны и мира. Во время Первой мировой войны общая мобилизация значительно увеличила число мусульманских солдат в российской армии. Несмотря на объявление Османской империей джихада и ожидания восстаний по всей России, мусульманские солдаты в большинстве своем оставались верны

российскому государству. Их присутствие и храбрость также стали важной частью военной пропаганды российского руководства.

Ключевые слова: История России, Кавказ, мусульмане России, татары, военная служба.

Giriş

Avrasya İmparatorlukları (Habsburg, Romanov, Osmanlı) farklı coğrafyalarda benzer askeri dinamikler ve zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Bu güçler, geniş topraklarını savunmak ve merkezi otoritelerini güçlendirmek için askeri reformlara ağırlık vermiştir. Bu reformlar, orduların organizasyonundan askere alım süreçlerine, askerlerin dil ve dinlerine kadar pek çok alanı kapsayacak şekilde tasarlanmıştır. Bu reformlar genellikle tam olarak uygulanamamıştır. Yine de kriz dönemlerinde imparatorlukların bütünlüğünü geçici de olsa korumada etkili olmuşlardır. Ancak I. Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkisi, reformların sınırlarını ve yetersizliklerini ortaya çıkarmıştır. Savaşın yarattığı siyasi, ekonomik ve askeri krizlere dayanamayan imparatorluklar çöküşe sürüklenmiştir.

Rus İmparatorluğu, dil, din ve etnik köken bakımından zengin bir nüfusa sahip olmuş ancak bu durum bazı zorlukları beraberinde getirmiştir. Özellikle XVI. yüzyılda Kazan ve Astrahan hanlıklarının işgaliyle Türk tarihi açısından "Rus Meselesi", Rus tarihi açısından da "Müslüman Meselesi" ortaya çıkmıştır. Zira Rusya'nın Slav ve Ortodoks kimliğinin hamiliği iddiasıyla bir tarih inşa etme çabasına rağmen Kırım, Kafkasya ve Türkistan yönünde genişleyen sınırları sayesinde imparatorluk sınırlarında önemli bir Müslüman nüfus da oluşmuştur. Bu durum Rusya'da İslam ve Müslüman dünyaya dair araştırmaları artırmış, XVIII. yüzyılda Kur'an-ı Kerim iki kez Rusça 'ya tercüme edilmiştir.¹

Rusya Müslümanlarına dair hem sivil hem de askeri alanlarda çeşitli yasal reformlar hayata geçirilmiştir. Bu düzenlemeler, bir yandan Müslüman toplulukların sadakatini sağlamayı amaçlarken, diğer yandan imparatorluğun çok kültürlü yapısında bir düzen kurmayı hedeflemiştir. Özellikle II. Yekaterina döneminde, Rusya'daki tüm Müslüman din görevlilerini kapsayacak şekilde 1788 yılında Orenburg Müftülüğü², ardından 1794 yılında Kırım Müftülüğü ve 1872 yılında Güney Kafkasya Sünni ve Şii Müftülükleri kurulmuştur. Bu kurumsallaşmayla artan Müslüman nüfusun din adamları üzerinden idaresi amaçlanmıştır. Zira XIX. yüzyılın sonunda, Rusya Müslümanları 14 milyon nüfusa ulaşmış, Ortodokslardan sonra ikinci en büyük dini grup haline gelmiş, siyasi alanda artan etkinliklerinin göstergesi olarak Üçüncü Devlet Duması (1907-1912) döneminde sekiz Müslüman milletvekili görev yapmıştır.³ Bu milletvekillerine göre, resmi kaynaklardan farklı olarak, Rusya'daki Müslüman nüfus 1912 yılı itibarıyla 20-25 milyona ulaşmıştır.⁴

¹ P. V. Gusterin, "Perviy Perevodçik i Pervoy İzdanie Korana na Russkom Yazıke," *İslamovedenie* 1 (2011): 85.

² Rusça adı "Orenburgskoe Mogamedanskoe Duhovnoe Sobranie" olan idare, farklı kaynaklarda *Orenburg Mahkeme-i Şer'iyyesi*, *Orenburg Ruhani İdaresi*, *Ufa Müftülüğü* gibi isimlerle anılmaktadır.

³ V. Y. Zorin, "K Voprosu ob Etnokonfessionalnom Vnutrenney Politiki Rossii Naçala XX v.," *Oteçestvennaya İstoriya*, no. 5 (2003): 105; D. Y. Arapov, "Musulmanskiy Mir v Vospriyatii Verhov Rossiyskoy İmperii," *Voprosı İstorii* 4 (2005): 132; Ömer Alp, "Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi," *Gazi Akademik Bakış* 13 (2013), 117-120.

⁴ R. A. Tsiuntsuk, "Musulmanskaya Fraktsiya IV Gosudarstvennoy Dumy Nakanune i v Gody Pervoy Mirovoy Voyny," *Pervaya Mirovaya Voyna i Gosudarstvennaya Duma: Materialy Mejdunarodnoy Nauchnoy Konferentsii (Kazan, 17-18 oktyabr 2014 g.)*, (Moskva: Izdanie Gosudarstvennoy Dumy, 2015), 211-220.

Bu nedenle, XVIII. yüzyıldan itibaren Rusya'da Müslüman nüfusun ve genel olarak etnik olarak Rus olmayan grupların artışı, asker alma sisteminin ve ordu içindeki dini uygulamaların yeniden düzenlenmesini zorunlu hale getirmiştir.

1) Müslüman Askerlere Dair Resmi Düzenlemeler

I. Petro dönemi, Rusya'da askerlik alanında radikal kararların alındığı bir süreci başlatmıştır. 1700-1721 Kuzey Savaşı'na hazırlık olarak 1699'da genel bir asker alımı faaliyeti yürütülmüş, alaylar oluşturulmuş ve askeri eğitim verilmiştir. 1705'te her 20 haneden birinin ömür boyu hizmet için orduya bir asker vermesi zorunlu olmuş ve toplumun tüm kesimlerine zorunlu askerlik yayılmıştır.⁵ Ne var ki Petro sonrası soylular, tüccarlar, din adamları gibi gruplar askerlik hizmetinden muaf tutulmuştur.⁶ 1828-1829 Türk-Rus Savaşı'ndan sonra askerlik sisteminde büyük bir değişiklik yapılmıştır. 1831'de alınan kararla, Rus İmparatorluğu doğu ve batı olarak ikiye ayrılmış ve her yıl bir bölgeden asker alınmaya başlanmıştır. Batıda Petersburg, Kiev ve Novgorod, doğuda ise Moskova, Kazan, Voronej ve Kafkasya'dan, özellikle de Tiflis'ten asker toplanmıştır. Rusya'nın Kırım Savaşı'nda aldığı yenilgi büyük askeri reformlara neden olmuş; askerlik süresi 19 yıldan 15 yıla indirilmiş, zorunlu asker alımı üç yıl ertelenmiş, 69.000 asker terhis edilmiş, savaş sırasında başarısız bulunan gönüllü ve Kazak birlikleri lağvedilmiştir. 1859'da askerlik süresi 12 yıla düşürülmüş ve 1862'de ordudaki asker sayısı 800.000'e indirilmiştir. Altı yıl boyunca yeni asker alınmadığı için ordunun yaş ortalaması 35'e yükselmiştir. 1861 yılında Harp Akademisi öğretim üyesi General Dmitriy Alekseyeviç Milyutin, savaş bakanı olmuş ve 1881 yılına kadar bu görevde kalmıştır. Milyutin, Kafkasya'daki savaş deneyimi ve bürokratik başarıları sayesinde Rus askeri sisteminde köklü değişiklikler yapabilmıştır. 1862'de II. Aleksandr'a sunduğu raporda, merkeziyetçiliğin ordu yönetiminde büyük bir engel olduğunu vurgulamış ve savaş alanında yerel komutanlara daha fazla yetki verilmesini önermiştir.⁷ Milyutin'in fikirleri, 1874 yılında yapılacak olan düzenlemelerde hayata geçirilmiştir.

Bu konuda en temel düzenleme II. Aleksandr dönemindeki 13 Ocak 1874 tarihli Genel Askerlik Yükümlülüğünün Getirilmesine Dair Manifesto (*Manifest o vvedenii vseobşey voinskoy povinnosti*) yayımlanmış ve aynı gün Askerlik Hizmetine Dair Tüzük onaylanmıştır. Böylelikle tahtın ve vatanın savunulması her Rus tebaasının kutsal görevi haline gelmiş ve statüsü ne olursa olsun 21 yaşına gelen erkek nüfus askerlik hizmetine tabi olmuştur. Askerlik hizmet süresi, kara ordusunda 15 yıl, deniz kuvvetlerinde 10 yıl olarak belirlenmiş, bunun aktif askerlik süresi karada 6 yıl, denizde 7 yıl; yedekte ise karada 9 yıl, denizde 3 yıl olarak kararlaştırılmıştır. Çeşitli nedenlerden dolayı askerlikten muaf olanların savaş durumunda milis gücüne kaydedilmesi kabul edilmiştir. Bu ayrıntı, Müslüman halka da yükümlülük yüklemiştir. Yedekte bulunan askerler özel faaliyetlerine veya çiftlik işlerine engel olmayacak şekilde zaman zaman eğitim için çağrılabilirler.

⁵ A. M. Nikolaieff, "Universal Military Service in Russia and Western Europe," *The Russian Review* 8/2 (1949): 118.

⁶ *İmperia Petra Velikago (1700-1725 gg)* (Moskva, 2010) 124.

⁷ Mustafa Tanrıverdi, "The Effect of Russo-Turkish Wars on The Martial Arrangement of Russia (1696-1878)," *Contemporary Turkish - Russian Relations From Past to Future* içinde, ed. İlyas Topsakal and Ali Askerov (İstanbul: Istanbul University Press, 2021), 246-249.

Ayrıca ailevi durumdan dolayı, örneğin ailenin tek oğlu, tek geçim kaynağı ve küçük kardeşleri olan kişiler ile bazı milletlerden olanlar askerlikten muaf tutulmuştur. Din adamları, doktorlar ve öğretmenler de askerlikten tamamen muaf tutulmuşlardır. Askerlik hizmetlerini yerine getirmek için taşra askerlik daireleri kurulmuştur. Askerlik Hizmetine Dair Tüzük, bazı değişikliklerle birlikte Ocak 1918 tarihine kadar yürürlükte kalmıştır.⁸

13 Ocak 1874 tarihli düzenlemeyle Rus kökenli olmayan halk askerlikten muaf tutulmuştur.⁹ Sadece Rusya'daki Müslüman nüfusun yaklaşık üçte birini oluşturan Avrupa Rusya'sı ve Sibirya'daki Kırım ve Kazan tatarları gibi Müslüman nüfus askerlik hizmetine çağrılmış; Güney Kafkasya ve Türkistan'daki Müslümanlar ise zorunlu askerlik hizmetinin dışında tutulmuşlardır. 28 Mayıs 1886'da Kafkasya'daki Rus kökenli olmayan nüfusun da zorunlu askerlik hizmetine dâhil edilmesini öngören 5741 sayılı kanun kabul edilmekle birlikte Müslüman halk askerlik vergisi ödemek şartıyla askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardır.¹⁰ Kafkas halklarından Osetler ise askerlik yükümlülüğünü yerine getirmeye gönüllü olduklarından, askerlik bedeli ödemek yerine fiili askerlik yapmışlardır. Rusya'ya yeni katılan Kars Oblastı ile Batum, Artvin, Sohum ve Karadeniz okruglarındaki Müslüman halk, askerlikten muaf tutulanlar arasında yer almışlardır. Askerlik yükümlülüğünün askerlik vergisi ile yerine getirilmesi usulü, Tiflis ve Kafkasya'nın yanı sıra Müslümanların ve Rus kökenli olmayan diğer etnik grupların yaşadığı yerlerde de uygulanmaya başlanmıştır. Bu yerler; Türkistan Krayı, Primorski ve Amur Oblastları, Sibirya'nın tüm guberniya ve oblastları, Astrahan, Zakaspiyski, Turgay, Ural, Akmola, Semipalatinski ve Semireçenski oblastları, Mezenski ve Peçorski uezdları ile Arhangelski Guberniyası'nı kapsamıştır.¹¹

1874 Nizamnamesi ile belirli bölgelerdeki Müslümanlar askerlik vazifesinden muaf tutulmuş ancak Hristiyan ve Yahudileri kapsamamıştır. Bu nedenle askerlik yapmak istemeyen bazı Rus vatandaşları, Müslüman olmanın avantajından yararlanmak amacıyla Osmanlı topraklarına sığınmış, Osmanlı vatandaşlığına geçmiş ve din değiştirmişlerdir. 1875 yılında Hariciye Nezareti tarafından Osmanlı vatandaşlığına geçiş yapan Yahudilerin durumuna şu ifadelerle dikkat çekilmiş ve önlem alınması bildirilmiştir:¹² "Rusyalı olduğu halde hidmet-i askeriye... kurtulmak için Rusya memalikinden bu tarafa gelen bazı Yahudilerin İbrail Tüccar Nazırlığı'ndan kemal-i suhuletle pasaport ahz-ı ile teba-i saltanat-ı seniye sıfatıyla yine Rusya'ya avdet etmekte oldukları...". Askerlik yapmayı kabul etmeyen bir grup Ermeni ise Rusya'yı terk etmeye mecbur bırakılmışlardır. Bunun üzerine, Osmanlı topraklarına dönebilmek için Batum Osmanlı Başkonsolosu'na başvurarak askerlik yapmaktansa Müslüman olmayı tercih edeceklerini beyan etmişlerdir.¹³ Görüldüğü üzere Rusya'da asker alımına yönelik adımlar, özellikle Kafkasya'daki girişimler veya buna dair yayılan yalan haberler yerel isyanlara ve Osmanlı

⁸ *Ustav o Voinskoy Povinnosti s Obşeponyatnımi Ob'esneniyami* (Sankt Peterburg: Peçatano v Voennoy Tipografii, 1874), 9; Aleksandr Aleksandroviç Bilderling, *K 25-Letiye Vseobşey Voinskoy Povinnost* (Sankt Peterburg: Voennoy Tipografii, 1899), 1-7.

⁹ N. N. Golovin, *Voenniya Usiliya Rossii v Pervoy Mirovoy Voyne*, Tom 1 (Parij, 1939): 10-11.

¹⁰ Mamed Emin Rasulzade, *Sbornik Proizvedeniy i Pisem* (Moskva: Flinta, 2010), 59.

¹¹ Mustafa Tanrıverdi, *Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 155.

¹² BOA, HR. İD. 92/32.

¹³ BOA, HR.SFR.1, 133/29; BOA, HR.SFR.1, 133/30; BOA, HR.SFR.1. 133/43.

Devleti'ne göçlere neden olmuştur. Bu durum, Rus İmparatorluğu'na karşı hoşnutsuzluğu artırmıştır.¹⁴ Öte yandan Kırım, Kafkasya ve Türkistan halklarından Rus birliklerde görev yapan bir kesim de ortaya çıkmıştır.

Rus ordusundaki Müslüman askerlerin dini ihtiyaçlarına yönelik birçok resmi düzenleme yapıldığı görülmektedir. Bunlar arasında askeri birliklere din adamı ataması uygulaması, XVIII. yüzyılda düzensiz birliklerdeki Başkır-Mişer ve Tepter birlikleri, Kırım-Tatar süvari ve Litvanya Tatar süvari alaylarında tatbik edilmiş, din adamları özellikle sınır bölgelerindeki birliklerde görevlendirilmişlerdir. Bu alandaki düzenlemeler ise temel olarak XIX. yüzyılda yoğunlaşmıştır. 1830 ve 1840'lı yıllarda, bazı şehirlerdeki askeri limanlar ve garnizonlarda tam zamanlı Müslüman mollalar görevlendirilmiştir. Müslüman askerlerin, İslami usullere uygun şekilde gömülme hakkı, yasal olarak güvence altına alınmıştır. Yol parası ve günlük harcırah ödenmek suretiyle İslam'ın gereklerini yerine getirmek üzere Müslüman din adamları askeri birliklere davet edilmiştir.¹⁵

Düzenlemelerin, özellikle ordudaki sayısal ağırlıkları nedeniyle Tatar askerlere yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bu askerlerin dini ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ilk başlarda "molla", "imam", "muezzin" adlı sivil din adamları ihtiyaç görülen yerlerde görevlendirilmiştir. Örneğin 14 Ocak 1854 tarihli düzenlemeye göre Ufa şehrinde ikamet eden Müslüman askeri personelin dini ihtiyaçları için Ufa Camii imamı ile müezzini görevlendirilmiş; imam için 90, müezzini için ise 50 gümüş ruble yıllık maaş verilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁶ 1858'de Samara'daki 11. Orenburg Lineer Taburuna bağlı Müslüman askerlerin manevi ihtiyaçlarını karşılamak üzere kadrolu bir din adamı atanması için kararname çıkarılmıştır.¹⁷ Müslüman din adamlarının, askeri hastanelerde tedavi gören yaralı Müslüman askerlere manevi destek sağladıkları da anlaşılmaktadır. 1860 tarihli bir kararnamede, bu din adamlarına Hristiyan meslektaşlarıyla eşit ödeme yapılması kararlaştırılmıştır.¹⁸ Öte yandan 1877 yılında asker kökenli Orenburg müftüsü Selim Giray Tevkelev'in teklifi üzerine Müslüman askerlerin, birliklere yakın olmaları halinde camileri ziyaret etmelerine izin verilmiştir. Yakınlarda cami ve din adamı yoksa askerlerin manevi ihtiyaçlarını karşılamak için kendi aralarından güvenilir bir arkadaş seçebilmelerine müsaade edilmiştir. Böylece, askerler kendi aralarından din adamı çıkarabilmişlerdir. 1896 yılında ise ordudaki Müslüman din adamı kadroları, bu görevi her Müslümanın yapabileceğini ileri süren Orenburg Müftüsü Muhamedyar Sultanov'un teklifiyle tamamen kaldırılmıştır. Ancak kararın yanlışlığı kısa süre sonra anlaşılmış olacak ki, 1903 yılında Çar II. Nikolay daimî askeri mollalık makamlarının kurulmasını önermiştir. Müftü Sultanov, 1905-1907 devrimi sırasında görüşlerini gözden geçirmiş ve Bakanlar Kurulu'na bir dilekçe sunarak, askeri mollaların görevlerinin yeniden canlandırılmasını talep etmiştir.¹⁹

¹⁴ N. İ. Pokrovskiy, *Kavkazskie Voyni i İmamat Şamilya* (Moskva: ROSSPEN, 2009), 37; Z. B. Kipkeyeva, *Karaçayev-Balkarskaya Diaspora v Turtsii* (Stavropol: SGU, 2000), 50.

¹⁵ Halim Abdullin, "Musulmanskoe Voennoe Duhovenstvo: Sostav Poryadok İzbraniya, Utverjdeniya (konets XVIII-naçala XX vv.)," *Gasırlar Avazı-Eho Vekov* 1/2 (2005): 225.

¹⁶ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii (PSZRİ)*, Sobranie 2, Tom 19, No 17519 (1844).

¹⁷ *PSZRİ*, Sobranie 2, Tom 33, No 33848 (1858).

¹⁸ *PSZRİ*, Sobranie 2, Tom 35, No 36001 (1862).

¹⁹ Abdullin, "Musulmanskoe Voennoe Duhovenstvo," 225.

Daimi askeri molla uygulaması 1908 yılında tekrar hayata geçirilmiştir.²⁰ Rus ordusunda tam zamanlı Müslüman din adamlarının görevlendirilmesi hakkında (*Ob uçrejdennii ştatnago magometanskago duhovenstva v voiskah*) 18 Haziran 1908 tarihinde özel bir nizamname kabul edilmiştir²¹; Voenniy molla (askeri molla) adı verilen din adamları şu bölgelerde ve sayıda görevlendirilmiştir: Vilensk askeri bölge mollası (iki), Varşova askeri bölge mollası (iki), Kiev askeri bölge mollası (iki), Moskova askeri bölge mollası (bir), Priamur askeri bölge mollası (iki). Bazı belirli görevlerdeki mollalar, ordu komutanının gerekli gördüğü birliklere, yönetim birimlerine veya bölge karargâhlarına atanabilme, normal maaşla 120 ruble ve desteklenmiş maaşla 132 ruble tutarında konaklama yardımı alabilmelerine hak verilmiştir. Ordu içinde dini hizmetleri yerine getirmek için yaptıkları ziyaretlerde, diğer inanç mensubu (Katolik ve Lutheran) ruhban sınıfı için belirlenen temel esaslara göre yol masrafları alabilmişlerdir. Mollalar, devlet hazinesinden emeklilik maaşı ve emekli tazminatı alma hakkına sahip olmuşlardır; bu haklar, diğer inançların din adamları sınıfı için belirlenen genel esaslara dayanmıştır.²² Bu din adamları düzenli olarak birlikleri ziyaret ederek askeri yemin, cenaze töreni ve vaaz gibi görevleri yerine getirmişlerdir. Bu düzenlemelerde temel amaç Müslüman din adamlarını Hristiyan meslektaşlarıyla eşit haklara kavuşturmak olmuştur.

Daimî askeri mollaların dışında, I. Dünya Savaşı döneminde sivil din adamları da göreve çağırılmıştır. *Kaspiy* gazetesinin haberine göre Rus-Japon Savaşı sırasında da aktif görev yapmış olan Ufa şehrinden Mir Seyid Efendi Subhankulov-Haşimov imam olarak atanmış, Mir Seyyid Efendi seferberlik döneminde yaralanması üzerine iyileşmek için memleketine dönmüş ve orduya geri dönmek üzere Kazan'a gelmiştir.²³ Genel seferberlikle ordudaki Müslüman sayısında önemli bir artış yaşanmış ve birçok ulusal birlik oluşturulmuştur. Bu birliklerde, Müslüman alaylarında olduğu gibi, müezzin kadrosu oluşturulmuştur. 1916'da Kafkas Süvari Tümeni yedek kuvvetlerindeki müezzin maaşı 600 ruble iken bölük komutanı maaşı 360 rubledir.²⁴ Bu durum, söz konusu pozisyonun din adamları tarafından pek tercih edilmediğinin de işareti sayılabilir.

Yasal düzenlemeler askerlerin yemin şekline varıncaya kadar geniş bir alanı kapsamıştır. Öncelikle 1850 tarihli düzenlemeyle Müslüman askerlerin Kuran'a dokunarak yemin etmeleri belirtilmiştir.²⁵ Ardından Müslüman askerler için daha standart bir yemin şekli ve metni belirlenmiştir. "Vallâhi, Billâhi, Tallâhi" ifadeleriyle Çar'a sadakat ve hizmet etmeye dair Kuran'ı Kerim üzerine yapılan yeminler, Rus İmparatorluğu'nun farklı bölgelerindeki Müslüman topluluklarının dil çeşitliliğini göz önünde bulundurularak Tatarca, Türkçe, Farsça gibi dillerde hazırlanmıştır.²⁶ 1874 yılında, bazı bölgelerdeki Müslümanlara askerliğin zorunlu hale gelmesiyle birlikte,

²⁰ Nikolay Vyacheslavoviç Podpryatov, "Deyatelnost Organov Vlasti Po Organizatsii Slujbi Nepravoslavnago Duhovenstva v Russkoy Armii," *Vlast* 9 (2010): 106-107.

²¹ İ. İ. Aminov, *Zakaspiyskiy Kray v Sostave Rossiyskoy Imperii: İstoriko-Pravovoe İssledovanie* (Moskva, 2018), 69.

²² *PSZRİ*, *Sobranie* 2, Tom 27, No 30503 (1911).

²³ *Kaspiy*, No 252 (1915), 4.

²⁴ Nikolay Vyacheslavoviç Podpryatov, "Deyatelnost Organov Vlasti Po Organizatsii Slujbi Nepravoslavnago Duhovenstva v Russkoy Armii," *Vlast* 9 (2010): 106-107.

²⁵ *PSZRİ*, *Sobranie* 2, Tom 25, No 24117 (1850).

²⁶ *Svod Voennih Postanovleniy 1869 goda*, Ç. 2. Voyska regulyarnye, kn. 6. Komplektovaniye voyisk i upravleniy, zavedeniya i uchrezhdeniya voennogo vedomstva. 2nd ed. Sankt Peterburg, 1907, 54-58.

Müslüman asker sayısının artışıyla paralel olarak din adamı sayısı da yükselmiştir. Çünkü orduya çağrılan askerlerin, kendi inançlarından bir din adamının önünde yemin etmeleri zorunlu kılınmıştır.²⁷ Çar II. Nikolay'ın milliyetçi politikalarının yansıması olarak 17 Şubat 1899 tarihli kararlar -önceleri anadilde olan- yeminlerin Rusça yapılması kararlaştırılmış, Rus vatandaşlığına yeni geçen yabancılar ise kapsam dışı bırakılmıştır.²⁸ Öte yandan, aynı yıl Müslüman ve Yahudi askerlerin dini gün ve gecelerde resmi görevden muaf tutulması kararlaştırılmıştır.²⁹

1905 Rus İhtilali, Rus İmparatorluğu genelinde geniş yankılar uyandırmış, halkın yönetim karşısındaki hoşnutsuzluğunu ve reform taleplerini güçlü bir şekilde ortaya koymuş, büyük toplumsal değişimlere yol açmıştır. Bu değişime umut bağlayan Müslüman askerler, dini ritüellerini yerine getirme hakkı ve domuz eti ile alkolün karavanadan çıkarılmasını talep etmişlerdir. Ancak bu talepleri, 1906 yılında Rus Genelkurmayı tarafından reddedilmiştir. Gerekçe olarak, Müslüman askerlerin sayısının az ve dağınık olması nedeniyle ayrı bir yemek düzeni oluşturmanın uygulamada zorluk yaratacağı ileri sürülmüştür.³⁰ Öte yandan 23 Mart 1910 tarihli bir kararnameyle emir komuta zincirindeki farklı dinlere mensup askerlerin varlığından dolayı askeri iç hizmet kanununda, komutanların dini görevleri yerine getirmelerinde astlarına yardımcı olmaları yeniden belirtilmiştir. Ne var ki, kararnamedeki dini uygulamalara dair birçok düzenlemede Hristiyanlık esas alınmıştır. Önceki dönemlerde de mevcut olan dini günler ve gecelerdeki izinler dönem dönem küçük düzenlemelerle yeniden yayımlanmıştır. Bu bağlamda, askerlere mübarek gün ve gecelerde izin verilmesine ilişkin alınan karar doğrultusunda, Arife, Aşure, Mevlid-i Nebi, Regaib, Mirac-ı Nebi, Berat, Leyletü'l-Kadr gün ve gecelerinde bir gün; Fıtır (Ramazan) ve Kurban bayramlarında ise üç gün izin verilmesi kararlaştırılmıştır.³¹

2) Rus Ordusundaki Müslüman Askerler

Kırım'ın Rusya'ya ilhakının ardından, 1 Mart 1784 tarihli yasal düzenleme ile Kırım Tatar Süvari Birlikleri kurulmuştur. Birkaç alaydan oluşan birlikler, genellikle Kırım sınırları boyunca iç güvenlik görevleri üstlenmiştir. 1796 yılında Çariçe II. Yekaterina'nın ölümünün ardından, tahta geçen oğlu I. Pavel, 19 Aralık 1796 tarihinde yayımladığı bir fermanla gereksiz gördüğü bu birlikleri feshetmiştir. Birlikte görev yapan beyler ve mirzalar dâhil tüm askerlerin, evlerine dönmelerini sağlamak amacıyla toprak, para ve bazı unvanlarla ve hediyeler verilmiştir. 1807 yılında Çar I. Aleksandr'ın kararıyla Kırım Tatarlarından her biri Kırım'ın Simferopol, Feodosiya, Yevpatoriya, Perekop şehirlerinin adını taşıyan dört süvari alayı kurulmuştur. Osmanlı ve Fransa'ya karşı kullanılmak üzere organize edilen bu birlikler masraflarını kendileri karşılamışlardır. 1827 yılında Kırım

²⁷ *Sbornik Tsirkulirov Ministerstva Vnutrennih Del po Voprosam Voinskoy i Voenno-Konskoy Povinnostey, 1874-1906 gg.* (Sankt Peterburg, 1906), 415-416.

²⁸ *Svod Zakonov Rossiyskoy Imperii, Zakon o Sostoyaniyah*, Tom IX (Sankt Peterburg, 1857), 847.

²⁹ *Ustav Vnutrenney Slujbi v Kavalerii* (Sankt Peterburg: Voennaya Tipografiya, 1889), 107.

³⁰ P. K. Daşkovskiy & E. A. Şerneva, "Polojenie Musulmanskih Obşin Zapadnoy Sibiri v Kontekste Gosudarstvennoy Religioznoy Politiki v Period Politiceskih Potryasenii v Naçale XX v.," in *Etnoreligioznie Protessi v Transgraniçnom Prostranstve Zapadnoy Sibiri, Kazahstana i Mongolii v Kontekste Gosudarstvennoy Politiki v XX-naçale XXI v.*, 74. Barnaul: Altayskiy Gosudarstvenniy Universitet, 2019.

³¹ *PSZRİ, Sobranie 3, Tom 30, No 33247* (1913).

Tatar Süvari Muhafız Alayı kurulmuş, bu birlik, Çar I. Nikolay'ın himayesinde, Kırım Tatar mirzalarının gönüllü olarak destek verdiği bir muhafız birliği haline gelmiştir. 1863 yılında ise Çar I. Nikolay'ın özel konvoyunda görev yapmak üzere Kırım Tatar Süvari Muhafız Takımı kurulmuştur. Düzenleme ile bu birlikler Çar ailesinin güvenliğini sağlayan daha sembolik bir anlam kazanmışlardır. 1874 tarihli nizamname ile Rusya genelinde olduğu gibi, Kırım'daki tüm erkek nüfus da askerlik vazifesiyle yükümlü kılınmıştır. Uygulama Osmanlı topraklarına göçe neden olmuştur. Bu kapsamda Kırım Tatarlarına yönelik olarak dini ihtiyaçlarının karşılanacağı ve kendi bölgelerinde hizmet verecekleri özel bir düzenleme getirilmiştir. Bunun bir sonucu olarak 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nda Kırım kıyılarını Tatar birlikleri korumuş, ayrıca Rus birlikleriyle birlikte Balkanlarda Plevne, Lofça ve Gorni Dubnik muharebelerine katılmışlardır. 1906 yılında Kırım Süvari Alayı kurulmuş, kısa süre sonra adı, İmparatoriçe Aleksandra Fyodorovna'nın Kırım Süvari Alayı olarak değiştirilmiştir. Alaydaki askerlerin ibadet ihtiyacını karşılamak üzere özel cami gibi yapılar inşa edilmiştir. I. Dünya Savaşı döneminde Kırım Süvari Alayı, 10 Eylül 1914'te savaşa katılmış, Almanya ve Avusturya-Macaristan'a karşı mücadele etmiştir ve Rusya'nın savaştan çekildiği tarihe kadar cephe hattında aktif görev almıştır. 1917'de Çarlık rejiminin yıkılmasıyla, Kırım Süvari Alayı'nın adı I. Kırım Tatar Alayı olarak değiştirilmiş ve Kırım Tatar Hükümeti'ne bağlanmıştır. Ancak Bolşeviklerle yaşanan çatışmalar sonucunda 1918'de birlik dağılmıştır.³²

Kafkasya'daki Rus hâkimiyeti, aşamalı bir süreç içinde gerçekleşmiş ve farklı bölgeler, farklı zamanlarda Rus egemenliğine girmiştir. Kırım gibi, Kafkasya'da da yerel halktan Müslüman süvari birlikleri oluşturulmuştur. Bu birlikler Osmanlı Devleti'ne karşı birçok savaşta yer almıştır. Örneğin 1806-1812 Türk-Rus Savaşı'na Azerbaycan süvari birlikleri 3.700 askerle katılmıştır. 1828-1829 Türk-Rus Savaşı'nda dört Müslüman atlı alayı ve Kengerli Süvari olarak adlandırılan ayrı bir birlik kurulmuş ve 1830'ların başlarında Dağıstan ve Çeçenya'daki askeri operasyonlarda da yer almıştır. 1853-1856 Kırım Savaşı'nda da Kabardey süvarileri Kars civarında savaşmış ve birçoğu 4. dereceden Aziz George Nişanıyla ödüllendirilmiştir.³³ Kafkas Süvari Tugayı'nın alayları 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'na katılmış, gösterdikleri başarılarından dolayı birlikteki 2. Dağıstan Alayı ile Terek-Kuban Alayı ödüle layık görülmüşlerdir.³⁴ XIX. yüzyılda Rus imparatorlarını Kafkas dağlıları ve Kırım Tatarlarından oluşan bir tür Müslüman muhafız konvoyu korumuştur. Aynı zamanda Müslüman askerler Don, Kuban, Orenburg, Ural ve Sibirya Kazak birliklerinin bir parçası olarak eyalet sınırlarında muhafızlık hizmeti yürütmüşlerdir.³⁵ Böylelikle Rus idaresinde azınlık unsurlarının görünürde temsili sağlanmaya çalışılmıştır. Diğer yandan asker olarak Rus ordusuna katılmak istemeyen Hristiyan halktan bazı kişiler İslamiyet'e geçmişler veya Osmanlı'ya göç etmişlerdir.

³² Ayrıntılı bilgi için bk. Hacı Murat Arabacı, "Rus Ordusunda Kırım Tatar Süvari Birlikleri 1806-1920," *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 67 (2021): 299-312; Nadejda Mihailovna Emelyanova, "İslam i Armiya v Rossii", *Vestnik Yevrazii* 2 (2001): 55-56.

³³ Burcu Özdemir, "Bakü Sovyeti, Mart Olayları ve Vahşi Tümen," *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (Nisan 2024): 215.

³⁴ D. Y. Arapov, "Mojna Otmetit Ryad Viskokih Podvigov Voinskoy Doblesti, Proyavlenih Musulmanami," *Voenno-Istoricheskiy Jurnal* 11 (2004): 42-44; İ. İ. Aminov, *Zakaspiyskiy Kray v Sostave Rossiyskoy İmperii: İstoriko-Pravovoe İssledovanie* (Moskva, 2018), 69.

³⁵ Arapov, "Mojna Otmetit Ryad Viskokih Podvigov," 42-43.

I. Dünya Savaşı dönemi, Rus İmparatorluk ordusunda Kafkas süvari alaylarının Rusya çapında büyük bir üne kavuşmasını sağlamıştır. Avusturya-Macaristan Veliast Prensi Franz Ferdinand'ın suikastı sonucunda Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'a ultimatoma vermesi, Rusya'nın Sırbistan'ı destekleyerek 30 Temmuz 1914'te genel seferberlik ilan etmesine yol açmıştır. Bu, Almanya'nın Rusya'ya savaş ilan etmesine neden olmuş ve Rusya, İtilaf Devletleri safında savaşa katılmıştır. Osmanlı Devleti ise 2 Ağustos'ta Almanya ile gizli ittifak antlaşması imzalayarak 29 Ekim'de Karadeniz'de Rus limanlarına saldırmış ve resmi olarak savaşa katılmıştır. 2 Kasım'da Rusya, Osmanlı'ya savaş ilan etmiştir. Rusya'nın Osmanlı ve Almanya'ya savaş ilanından önce, temmuz ayında resmi adı "Kafkas Yerli Süvari Tümeni" olan birlik kurulmuştur. Sert savaş taktikleri ve geleneksel kıyafetleriyle "Vahşi Tümen", "Kafkas Tümeni", "Dağ Tümeni" gibi adlarla anılmıştır.

Kafkas Yerli Süvari Tümeni; Kabardey, Çerkesya, Karaçay ve İnguşetya, Çeçenya ve Dağıstan, Abhazya ve Güney Kafkasya'daki zorunlu askerliğe tabi olmayan çoğunluğu Müslüman gönüllülerden oluşmuştur. Temmuz 1914 tarihinde kuruluşuna başlanan tümen, kasım ayında cepheye sevk edilmiştir.³⁶ Tümeni oluşturan birliklerden olan Kabardey Alayı, 431 Kabardey ve 75 Balkar olmak üzere 615 süvariden oluşmuştur. Alay komutanlığına bizzat Kafkasya Genel Valisi Kont İllarion Vorontsov-Daşkov atanmıştır. Alay Kur'an-ı Kerim üzerine yemin ettikten sonra Prokhladnaya köyünde askeri eğitime başlamışlardır.³⁷ 2. Dağıstan Süvari Alayı komutanlığına savaş öncesi Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Daşkov'un emir subaylığını yapmış olan Hristiyan Gürcü Prens, Yarbay Givi Amilahvari (1874-1943) atanmıştır.³⁸ Temir-Han-Şura çıkışında dizilen alaya, din adamları, şehir idaresi temsilcileri ve kalabalık bir halk topluluğu eşliğinde Kur'an-ı Kerim teslim edilmiş ve törenle uğurlanmıştır. Alay, önce yürüyüşle Petrovsk'a, ardından trenle Vinnitsa'ya ulaşmıştır. Burada, aralarında Lev Tolstoy'un en küçük oğlu Mihail Lvoviç'in bulunduğu birkaç subay daha alaya katılmıştır.³⁹ Çeçen Süvari Alayı komutanlığına 26 Ağustos 1914 tarihinde Aziz George Şövalyesi Yarbay Alexander Sergeevič Svyatopolk-Mirskiy atanmıştır. Başvuruların yoğunluğu nedeniyle gönüllü sayısı 9 Ağustos'ta 668'e ulaşmış, bu durum Nazran'daki İnguş birliklerinin ayrı bir alay olarak düzenlenmesine yol açmıştır.⁴⁰ Tatar Süvari Alayı, Elizavetpol, Bakü guberniyaları ile Tiflis Guberniyası'nın Borçalı uezdi gönüllülerinden kurulmuştur. Komutanlığına Yarbay Pyotr Aleksandroviç Polovtsov atanmış, yardımcı kadro ise ağırlıklı olarak Müslümanlardan oluşmuştur.⁴¹

Kafkas Yerli Süvari Tümeni'nin başına önce İmparatorun biraderi Grandük Mihail

³⁶ Kafkas halklarından bir askeri birlik oluşturma fikrinin ilk ortaya çıkışı konusunda, fikrin Kabardeylere mi yoksa İllarion Vorontsov-Daşkov'a mı ait olduğu belirsizdir. İlk varsayımına göre, 24 Temmuz 1914'te Kabardey ve Balkar toplumunun önde gelenleri, 400 kişilik bir süvari alayıyla savaşa katılma taleplerini Petersburg'a iletmış, İmparator bu talebi memnuniyetle onaylamıştır. Diğer bir versiyona göre ise, 26 Temmuz 1914'te Vorontsov-Daşkov, İmparator'a Kafkas halklarından askeri birlikler oluşturmaya önermiş ve 27 Temmuz'da Kabardey halkı ile Nalçik'teki Beş Dağ Topluluğu'nun desteğiyle bir süvari alayı kurulmasına izin verilmiştir. Kesin olan, fikri İmparator'a sunanın Vorontsov-Daşkov olduğudur. Bk. O. L. Oprişko, *Kavkazskaya Konnaya Diviziya* (Nalçik, 1999), 6-10; A. R. Psihomahova, "Kavkazskaya Konnaya Diviziya v Pervoy Mirovoy Voyne," *Vestnik Vyatskogo Gosudarstvennogo Gumanitarnogo Universiteta* 8 (2014): 63.

³⁷ Psihomahova, "Kavkazskaya Konnaya Diviziya v Pervoy Mirovoy Voyne," 64.

³⁸ Arapov, "Mojna Otmetit Ryad Podvigov," 61.

³⁹ M. İ. Abdulaeva, "Vtoroy Dagestanskiy Konnyy Polk v Sostave Kavkazskoy Tuzemnoy Konnoy Divizii (1914-1917 gg.)," *İstoriya, Arkheologiya i Etnografiya Kavkaza* 4/40 (2014): 79--80.

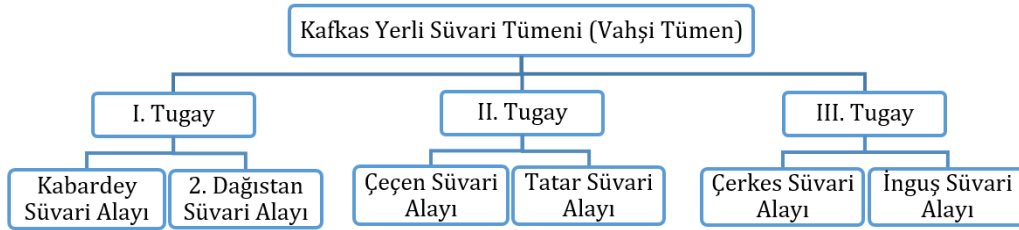
⁴⁰ Oprişko, *Kavkazskaya Konnaya Diviziya*, 56.

⁴¹ "Puteşestvie Yego İmperatorskago Velicestva," *Letopis Voynı 1914 Goda*, no. 17 (13 Dekabrya 1914 g.): 272-274.

Aleksandroviç Romanov⁴², Şubat 1916'da D. P. Bagration, Eylül 1917'de ise P. A. Polovtsev atanmıştır.⁴³ Çerkes ve İnguş gönüllüler arasında Batum Oblastı'ndan Acara Piyade Taburu da yer almasına rağmen⁴⁴ cepheye gönderilmemiştir. Her alayın adı bir millete ait olsa da alayların içinde farklı milletten temsilciler yer alabilmiştir. Öyle ki sadece Dağıstan alayında yaklaşık 20 farklı lehçe konuşulmuştur. Müslüman gönüllüler cepheye sevk edilmeden önce sadakatlerini göstermek amacıyla şu şekilde yemin etmişlerdir: "Vallahi Billahi Tallahi Kur'an'ın önünde Allah'a söz verir ve yemin ederim ki, Tüm Rusların Egemen İmparatoru Majestelerine sadık kalacağım, tüm görevlerimi dürüst ve vicdanlı bir şekilde yerine getireceğim ve bana verilen yetkiyi aşmayacağım ve kimseye kasıtlı olarak herhangi bir zarar veya kayıp vermeyeceğim, aksine, bana emanet edilen değerleri kendi değerlerim olarak koruyacağım..."⁴⁵

28 Kasım 1914'te Tiflis'te bulunan II. Nikolay, Müslüman temsilcilere şöyle seslenmiştir: "Bu zor zamanlarda samimi davranan Tiflis ve Elizavetpol guberniyalarındaki Müslüman nüfusun tüm temsilcilerine en içten şükranlarımı sunuyorum ve bunun kanıtı, kardeşimin komutası altında ortak düşmanımızla savaşmak üzere yola çıkan tümenin bir parçası olarak Kafkasya'daki Müslüman nüfus tarafından altı süvari alayının donatılmasıdır. Lütfen Rusya'ya olan sevgi ve bağlılıkları için tüm Müslüman nüfusa en içten şükranlarımı iletin."⁴⁶

Tablo-1: Kafkas Yerli Süvari Tümeni'nin Askeri Birimleri

Tümendekiler, normal askerlerle aynı haklara sahip olmakla birlikte bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Örneğin, dağlıların kendi dillerinde "siz" kelimesi bulunmadığı için subaylara "sen" diye hitap etmelerine izin verilmiş, ancak bu durum askeri disiplini bozmamıştır. Tümendeki yaşamın büyük ölçüde dağ geleneklerine göre düzenlenmesi uyum sürecini kolaylaştırmıştır. Süvarilere, döneme göre oldukça yüksek sayılabilecek 25 ruble aylık ödenmiştir. Ateşli silahlar hariç, tüm teçhizatlarını kendileri temin etmişlerdir. Her birine, hazineden 150 rublelik bir ödenek, ailelerine de maddi destek sağlanmıştır.⁴⁷ Her alayın bir alay mollasına sahip olması, dini ihtiyaçları karşılamak için zorunlu tutulmuştur. Gönüllüler ise inançlarına saygı göstermeyen subaylara itibar etmemiştir. Farklı milletlerin bir arada bulunması, dil engeli gibi zorlukları beraberinde getirmiştir. Üst kadrolar genellikle tercüman kullanırken, diğerleri temel kalıpları ezberlemekle

⁴² N. N. Breşko-Breşkovskiy, *Dikaya Diviziya* (Riga, 1920), 8.

⁴³ M. N. Katiyeva, "İnguşi v Sostave İrregularnih Voinskih Soedineniy Rossii Sformirovannih v Posledney Çetverti XIX-Naçale XX vv.," *Sovremennaya Nauçnaya Mysl* 5 (2021): 47.

⁴⁴ L. İ. Tsvijba, *Abhazı na Frontah Pervoy Mirovoy Voynı (1914-1917)* (Moskva, 2024), 15.

⁴⁵ D. M. Sofin, "Velikiy Knyaz Mihail Aleksandroviç i Formirovanie Dikoy Divizii," *Noyabrskie İstoriko-Arhivne Çteniya v Permskoy Partarhive* (2018): 383-388.

⁴⁶ "Puteşestvie Yego İmperatorskago Veliçestva," *Letopis Voynı 1914 Goda* 17 (13 Dekabrya 1914 g.): 272-274.

⁴⁷ V. V. Karpayev, "Dikaya Diviziya," *Eho Kavkaz* 3/6 (1994): 38.

yetinmiştir. Bazı gönüllüler yaşlarını saklamak için sakallarını kına ya da aşı boyasıyla boyamışlardır. Disiplin ihlalleri, alaydan atılmayla sonuçlanabilecek utanç verici bir durum olarak görülmüştür. Bununla birlikte, yaralanma gibi zorunlu sebeplerle eve dönmek zorunda kalanlar, yerlerine akrabalarını gönderebilmişlerdir.⁴⁸

Kafkas Yerli Süvari Tümeni, dört aylık bir askeri eğitimin ardından, 6 Kasım 1914'te Güneybatı Cephesi'ne sevk edilmiş, 22 Kasım'da Lviv'de konuşlanarak Hüseyin Han Nahçıvanskiy komutasındaki 2. Süvari Birliği'ne katılmıştır. Karpatlar, Galıçya ve Polonya'nın dağlık bölgelerinde, ayrıca Romanya Cephesi'nde çatışmalara katılmıştır. Tümen, 1917 Şubat Devrimi ile Geçici Hükümet kurulmasına rağmen imparatora bağlılığını sürdürmüştür. Ağustosta General Lavr Kornilov'un Geçici Hükümet'e karşı darbe girişimi sırasında, Tüm Rusya Müslüman Birliği'nin müdahalesiyle tümen harekete katılmamıştır. Tümen Başkomutanı Bagration, Karlov'un başarısızlığının ardından Petrograd'a görüşmeye gitmiş, ancak Tatar Süvari Alayı temsilci göndermeyi reddetmiştir. 7 Kasım Bolşevik Devrimi sırasında Romanya'da bulunan tümen, Rusya'nın savaştan çekilme kararı sonrası Mayıs 1917'de Mogilyov'a, ardından Ağustos'ta Kafkasya Ordusu'na dâhil edilerek lağvedilmiştir. Bazı alaylar eski bölgelerine dönmüştür.⁴⁹

Sonuç olarak Rus ordusuna alınan Müslüman asker sayısı 1875-1893 döneminde yıllık ortalama 8.125 olmuştur, yani ordudaki toplam asker sayısının %3,7'sidir.⁵⁰ Az sayıda olmakla beraber ordudaki generallerin bir kısmı Kırım, Kafkasya, Türkistan gibi Müslüman bölgelerin önde gelen idarecileridir.⁵¹ Kendi birlikleriyle hizmet eden yerel beyler arasında Rus Çar'ının nezdinde ön plana çıkma, nişan alma sebepleriyle rekabet dahi söz konusu olmuştur.⁵² Öte yandan Rus idaresi bu kişilerin yereldeki otoriterleri üzerinden kolaylıkla disiplini sağlayabilmiştir. XX. yüzyılın başında Rus ordusundaki alt rütbeli askerlerin inançlarına göre dağılımı Ortodoks %75, Müslüman %2, Katolik %9, Lüteriyen %1,5 şeklindedir.⁵³ Bu askerlerin çoğunluğu Tatar, Başkurt, Teptyarlardan oluşmuştur.⁵⁴ Müslüman asker sayısı Ağustos 1914 itibarıyla kara ordusunda 9 general, 343 subay ve 39.283 alt rütbeli olmak üzere yaklaşık 40 bindir. Avrupa Rusya'sı veya Rusya'nın Avrupa kısmından alınan bu askerlere I. Dünya Savaşı'ndaki askeri seferberlikte alınanların eklenmesiyle birlikte Müslüman asker sayısı büyük oranda artmıştır. Buna dair literatürde 700 bin ile 1,5 milyon sayıları telaffuz edilmekle birlikte Arapov 250 binden fazla olamayacağını iddia etmektedir.⁵⁵ 1914 öncesi ordudaki Müslüman asker ve

⁴⁸ Psihomahova, "Kavkazskaya Konnaya Diviziya v Pervoy Mirovoy Voyne," 64.

⁴⁹ Özdemir, "Bakü Sovyet'i, Mart Olayları ve Vahşi Tümen," 219-221.

⁵⁰ *Stoletie Voennago Ministerstva 1802-1902*, Sost. V. V. Şepetelnikov, Çast III, Kniga I, Otdel I (Sankt Peterburg: Tip. Tov-va M. O. Volf, 1914), 141-150, 301-302.

⁵¹ *Spisok Generalam Po Starşinstvu, Çast I, II, III*, Sostav. po 1-e İyulya 1910 goda (Sankt Peterburg: Voennaya Tipografiya, 1910), 21, 36.

⁵² Redinger, A. F. *İstoriya Moey Jizni*, vol. 2 (Moskva, 1999), 116.

⁵³ Alksandr Petroviç Abramov & Aleksandr İvanoviç Alekseenko, "Duhovnost i Nravstvennost v İstoriko-Kulturnoy Traditsii Russkoy Armii," *İstoriçeskie, Filosojskie, Politiceskie i Yuridiçeskie Nauki, Kulturologiya i İskusstvovedenie. Voprosı Teorii i Praktiki* 5/2 (2011): 11.

⁵⁴ S. M. İshakov, "Turki-musulmane v Rossiyskoy Armii (1914-1917)," *Turkologiceskiy Sbornik* (2002): Moskva, 2003, 245.

⁵⁵ D. Y. Arapov, *Sistema Gosudarstvennogo Regulirovaniya İslama v Rossiyskoy İmperii (poslednaya tret' XVIII-naçala XX vv.)* (Moskva: MİGU, 2004), 287; D. Y. Arapov, "Musulmane Rossii v Godı Pervoy Mirovoy Voynı," in *İslam v Multikulturnom Mire: Sbornik Statey Mejdunarodnoy Konferentsii* (13-17 Noyabr 2013 g.), Kazanskiy Federalniy Un-t, Kazan, 2014, 419.

generallerin oranı oldukça düşük bir orandadır. Bu durum Müslüman subayların savaş dönemindeki cesaret ve başarılarıyla general rütbesi kazanmaları ve askeri birliklere komutan olmalarıyla kısmen değişmeye başlamıştır. Bunun yanında, İmparatorluk yasalarına göre bazı bölgelerdeki Müslümanlar zorunlu askerlikten muaf olmalarına rağmen Kafkas Yerli Süvari Tümeni gibi para karşılığında Rus ordusuna gönüllü katılan, İslami sembollerin ön plana çıkarıldığı Müslüman birlikler yer almıştır.

3) Müslüman Askerler ve Osmanlı Devleti'nin Cihat İlanı

Rusya'nın Kafkasya'da gönüllülerden bir birlik oluşturma girişimi Temmuz 1914'te, Rusya tarafından Osmanlı ve Almanya'ya henüz savaş ilan edilmeden önce başlamıştır. Rusya'nın Osmanlı'ya savaş ilan ettiği 2 Kasım'da gönüllü birlikler Güneybatı Cephesinde savaş halindeydiler. 14 Kasım'da Osmanlı Sultanı tarafından ilan edilen cihat, İslam dünyasında geniş yankı uyandıracak bir hamle olarak tasarlanmıştır. Ancak, Fetva Emini Ali Haydar Efendi'nin Fatih Camii'nde okumayı planladığı cihat fetvası, ilan tarihinden önce Rus diplomatik çevrelerinin eline geçmiştir. 23 Ekim'de İstanbul'daki Rus Elçisi Mihail N. Girs tarafından merkeze gönderilen telgrafta, fetvanın içeriği detaylandırılmış, Fransızca ve Rusça çevirileri de eklenmiştir. Girs, fetvada Kur'an'a yapılan atıfların yanı sıra, Hristiyan boyunduruğundan kurtulma çağrısına ve "kâfirlerin" elinden kurtarılması gereken yerler arasında İran, Kafkasya, Türkistan, Kırım, Kazan, Astrahan, Hive ve Buhara gibi bölgelerin yer almasına dair endişelerini dile getirmiştir.⁵⁶ Ancak Rusya, Osmanlı'nın cihat ilanını kendi müftüleri aracılığıyla geçersiz kılmaya çalışmıştır. Nitekim Rusya'ya bağlı bir din adamı sınıfı oluşturulmuş ve çeşitli fetvalarla Osmanlı'nın cihat ilanını geçersiz sayılmıştır.

Orenburg Müftüsü Muhammedyar Sultanov ise Rusya Müslümanlarını Osmanlı'ya karşı savaşa katılmaya davet etmiştir. Rusya Müslümanları ise Osmanlı Halifesi, yani din ve vatan kavramlarının arasında kalmışlardır. Müslüman halka İslam'daki bir Müslüman'ın anavatanına sadık olması: "Vatan sevgisi Allah'a imanla eşdeğerdir" sözleri hatırlatılmıştır.⁵⁷ Diğer din adamları da benzer doğrultuda beyanlarda bulunmuşlardır. Büyük Yekaterina tarafından ilan edilen Müslüman tebaa için tam din özgürlüğü sayesinde ülkede 17 milyon Müslüman tebaa için 26.960 ibadethanenin açık olduğu, 46.492 din adamının hizmet ettiği vurgulanmıştır. Sonuç olarak, Rusya'daki tüm milletlerin mükemmel bir şekilde yaşadığı, kendi dillerini konuştukları, geleneklerini ve kültürlerini koruma konusunda her hakka sahip oldukları iddia edilmiştir. Bu nedenle ülkenin diğer milletleriyle aynı seviyede Rusya'nın düşmanlarıyla savaştıkları belirtilmiştir.⁵⁸

1915 yılında Kafkasya'da alay komutanı olarak görev yapan, Azerbaycan Türkü olması muhtemel, Müslüman Yüzbaşı Bağirbekov, Osmanlı birliklerine karşı yapılan savaşta hayatını kaybetmiştir. *Kaspiy* gazetesinde cenaze töreni Olet adlı bir şahıs üzerinden şöyle aktarılmıştır:

⁵⁶ Tibet Abak, "Rus Vilayetlerinde Mukim Müslümanların Osmanlı'nın Savaşa Girişine Tepkileri ve Çarlık Hükümetinin Aldığı Tedbirler (1914)," *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi* 1/2 (2020): 160-161.

⁵⁷ Salavat Mithatoviç İshakov, "Otnoşenie Rossiyskoy Musulman k Pervoy Mirovoy Voiny," *Rossiyskaya İstoriya* 5 (2014): 111-115.

⁵⁸ Dilyara Usmanova, "Rossiyskie Musulmane i Propaganda v Gody Pervoy Mirovoi Voiny (1914-1916 gg.)," *Acta Slavica Iaponica* 37 (2016): 73-101.

“...Yakın zaman önce, Türklerle yapılan şanlı bir savaşta, Kafkasya’da görev yapan alay komutanı Müslüman Yüzbaşı Bagirbekov şehit oldu. Merhumun cenazesi, tüm arkadaşları tarafından uğurlandı. ...İki ahund davet edildi ve onlar, müzik eşliğinde, cenaze töreninin başında, aynı taburdan olan askerlerle birlikte cenazeyi mezara kadar götürdüler. Mezarın başında, merhum için görkemli bir namaz kılındı. Ahundlar, gün boyu, akşama kadar Kuran okumaya devam ettiler. Volga bölgesinden gelen Müslüman askerlerin, ahundların etrafında oturup, Kuran okumalarını ciddi bir şekilde dinlemeleri duygusal yönden etkileyiciydi. ...Kuran okumaları dikkatle dinlendi ve her bir sure gözyaşlarını beraberinde getirdi. Subaylar, merhumun arkadaşları, Müslümanlara bu sıcak ilgilerinden dolayı teşekkür ettiler. Gelenek olarak yemekler hazırlandı ve fakirlere para dağıtıldı.”⁵⁹

Rusya’daki Müslüman askerler ise çoğunlukla imparatora sadık kalmaya devam etmiş ve savaşmayı sürdürmüşlerdir. Kazan Tatarları gibi gruplar, cihat çağrısını “Alman destekli bir Osmanlı hamlesi” olarak görmüş ve genellikle bu çağrıya mesafeli kalmışlardır. Kafkasya ve Türkistan Müslümanları, genellikle cihat ilanına daha güçlü bir dini bağ hissiyle yaklaşmış olabilir. Ancak Rus ordusuna katılan Müslüman askerler üzerindeki etkisi sınırlı kalmıştır. Çoğu bölgede, Müslüman toplumlar, Osmanlı’yı destekliyor gibi görünmekten kaçınmış ve Rusya’ya olan bağlılıklarını ifade etmişlerdir. Özellikle Rusya’daki Müslüman liderler, cihat ilanını dinen desteklemediklerini ifade etmişlerdir. Diğer yandan bazı Müslüman askerler, Osmanlı İmparatorluğu’na karşı savaşmaktan dolayı içsel bir çatışma yaşamıştır. Özellikle cephedeki mektuplarda, bazı askerlerin “din kardeşleriyle” savaşmaktan duyduğu rahatsızlık dile getirilmiştir. Müslüman dini liderlerin bir kısmı, Çarlık Rusya’sına olan bağlılıklarını açıkça ifade ederek halkı Osmanlı’nın çağrılarına karşı mesafeli durmaya çağırmıştır. Örneğin, Orenburg Müftüsü ve Kafkasya’daki dini liderler, Müslüman askerlerin Rusya’ya sadık kalmaları gerektiğini vurgulamışlardır. Cihat ilanı, Rus ordusundaki Müslüman askerler üzerinde karmaşık bir etki yaratmakla birlikte çoğu asker Rusya’ya bağlılığını korumuş ve orduda hizmet etmeye devam etmiştir. Diğer yandan savaşın başlamasıyla birlikte, Rus hükümeti Müslümanların Osmanlı İmparatorluğu’na olan sadakatinden endişe duymaya başlamıştır. Bu endişeler, kısmen, Rus Müslümanlarının Osmanlı yaralıları ve savaş esirleri için yardım toplama çabalarında görülmüştür. 1915 yılında, Müslüman askerlerin dini kimliklerini ifade etmek için ay yıldız ve hilal gibi sembollerini kullanma talepleri tartışılmıştır. Ancak, Rus yönetimi bu tür dini sembollerini çatışma yaratabileceği ve dini farklılıkları vurgulayabileceği gerekçesiyle reddetmiştir. Bazı bölgelerde yerel düzeyde bu semboller yine de gayri resmi olarak kullanılmıştır.⁶⁰

Sonuç

Rusya’nın Müslüman halklar üzerindeki hâkimiyet süreci XVI. yüzyılda hanlıkların ele geçirilmesiyle gerçekleşmeye başlamış; Kırım, Kafkasya ve Türkistan’ın işgaliyle sürmüştür. Rusya’nın imparatorluğa dönüş süreci olan bu genişleme I. Petro döneminden

⁵⁹ *Kaspiy*, No 142 (1915) 3.

⁶⁰ Vladislav Georgiyeviç Sobolev, “Musulmanskii Vopros v Rossiyskom Imperii v Godı Pervoy Mirovoy Voynı 1914–1916 gg. (po materialam Rossiyskogo Gosudarstvennogo İstorıçeskago Arhiva),” *Klio* 3, no. 99 (2015): 189–194.

başlayıp 1914'e kadar zorunlu askerliğe dair yapılan düzenlemelerle sürdürülmeye çalışılmıştır. Ancak Müslüman halkın askerliğe sıcak bakmaması, Rus idaresinin de Müslüman halka karşı güvensizliğiyle tamamlanmış, görece Rus idaresine daha geç dâhil olan Kafkasya, Türkistan gibi bölge halkları, önce doğrudan askerlikten muaf tutulmuş, daha sonraları ise askerlik vergisi vermek koşuluyla muafiyetleri sürdürülmüştür.

Öte yandan Müslüman Tatarlardan askeri birlikler kurulmuştur. Bu askerlerin dini ihtiyaçları için Kırım ve Kafkas savaşları döneminde orduda din adamları görevlendirilmeye başlanmıştır. Bunlar aracılığıyla askerlerin moralinin yükseltilmesi ve sadakatlerinin artırılması amaçlamıştır. İlk imam görevlendirmeleri, özellikle Kafkasya'da görev yapan Tatar askerler için yapılmıştır. 1860'lardan itibaren, bazı askeri üslerde askerler için mescit veya özel ibadet alanı tahsis edilmeye başlanmış ancak bu uygulama her bölgede eşit şekilde yaygınlaştırılamamıştır. Özellikle barış dönemlerinde askerlerin namaz ve oruç gibi ibadetleri için kısmi izinler verilmekle birlikte, bu tür esneklikler çetin savaş dönemlerinde sıklıkla göz ardı edilebilmiştir, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Ruslaştırma politikaları kapsamında dini törenler sınırlandırılmış ve Rus kültürüne entegrasyon amaçlı çalışmalar yoğunlaşmıştır. İmam tayini ve ibadet alanlarının oluşturulması gibi düzenlemeler kısmen olumlu etkiler yaratsa da özellikle din alanındaki diğer kısıtlamalar başta Tatar toplumu olmak üzere Müslümanlar arasında askerlik hizmetine olan olumsuz bakışı daha fazla güçlendirmiştir. Çarlık yönetiminin dini tolerans ve sadakati artırmaya yönelik sınırlı bir strateji olmaktan öteye gidememiştir.

Müslüman askerlerin dini haklarına dair gelişmeler dönemin azınlık politikalarının bir yansımasıdır. Müslüman askerlerin ibadet gibi temel dini vecibelerini yerine getirme çabaları, devletin din politikalarındaki tutarsızlıklar ve yerel askeri idarecilerin inisiyatifine bırakılan düzenlemeler nedeniyle çoğu zaman sekteye uğramıştır. Bu durum, yalnızca bireysel hakların ihlali değil, aynı zamanda Müslüman toplumların askeri düzen içerisindeki yerlerini de belirsiz hale getirmiştir. Müslüman askerlerin dini özgürlükleri konusunda yaşanan kısmi gelişmeler, Rus-Japon Savaşı sırasında askeri molla pozisyonlarının oluşturulması ve 1908'de bu pozisyonların Hristiyan askeri din adamlarıyla eşit statüye getirilmesi gibi düzenlemelerle belirginleşmiştir. Ne var ki bu çabalar dahi İmparatorluk genelinde Müslümanların dini ve kültürel ihtiyaçlarını tam anlamıyla karşılayamamıştır.

Rusya'nın yerel han, mirza ve bey gibi etkili kesimlere askeri rütbelere vermesi, bu toplulukların desteğini kazanma ve yerel otoritesini artırma amacıyla gerçekleştirilmiştir. Diğer bir ifadeyle bu strateji, Müslüman askerlerin varlığının belirgin hale gelmesinden ziyade yerel güçler üzerinden Rus merkezi otoritesinin kurulmasına hizmet etmiştir. Her ne kadar Kafkasya ve Türkistan'dan alınan asker sayısı çok az olsa da Kafkas Yerli Süvari Tümeni gibi gönüllü birlikler, Rusya'nın Müslüman toplumlar üzerinde tesis etmeye çalıştığı otoritenin de simgesi olmuştur. Müslüman askerlerin savaşlardaki kahramanlıkları, orduda hızla yükselebilen Müslüman komuta kadrosunu ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu düzen içinde cihat ilanı, Rusya Müslümanları ve Müslüman askerler arasında beklenen etkiyi yaratamamıştır, zira Rusya'daki coğrafi, ekonomik, dilsel ve kültürel farklılıklar, daha önemlisi cihadın Almanya'nın çıkarlarına hizmet ettiğine dair

yayılan düşünce Rusya Müslümanlarının bir araya gelmesini engellemiş ve cihat ilanının etkisini sınırlamıştır.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The author declares no one has contributed to the article.
- 3. Competing interests:** The author declares no competing interests.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- BOA, Hariciye Nezareti İdare (HR. İD), 92/32.
BOA, Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti 1, (HR.SFR.1), 133/29.
BOA, Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti 1, (HR.SFR.1), 133/30.
BOA, Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti 1, (HR.SFR.1), 133/43.

İnceleme, Araştırma Eserler ve Süreli Yayınlar

- Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii (PSZRİ). Sobraniye 2. Tom 19. No 17519 (1844).
PSZRİ, Sobraniye 2. Tom 25. No 24117 (1850).
PSZRİ, Sobraniye 2. Tom 33. No 33848 (1858).
PSZRİ, Sobraniye 2. Tom 35. No 36001 (1860).
PSZRİ, Sobraniye 3. Tom 30. No 33247 (1913).
Abak, Tibet. "Rus Vilayetlerinde Mukim Müslümanların Osmanlı'nın Savaşa Girişine Tepkileri ve Çarlık Hükümetinin Aldığı Tedbirler (1914)." *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi* 1/2 (2020): 150-169.
Abdulaeva, M. İ. "Vtoroy Dagestanskiy Konniy Polk v Sostave Kavkazskoy Tuzemnoy Konnoy Divizii (1914-1917 gg.)." *İstoriya, Arkheologiya i Etnografiya Kavkaza* 4/40 (2014): 78-84.
Abdullin, Halim. "Musulmanskoe Voennoe Duhovenstvo: Sostav Poryadok İzbraniya, Utverjdeniya (konets XVIII-naçala XX vv.)." *Gasırlar Avazı-Eho Vekov* 1/2 (2005): 225-230.
Abramov, Alksandr Petroviç, and Aleksandr İvanoviç Alekseenko. "Duhovnost i Nravstvennost v İstoriko-Kulturnoy Traditsii Russkoy Armii." *İstoriçeskie, Filosojskie, Politiceskie i Yuridiçeskie Nauki, Kulturologiya i İskusstvovedenie. Voprosı Teorii i Praktiki* 5/2 (2011): 10-12.
Alp, Alper. "Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi," *Gazi Akademik Bakış* 13 (2013): 117-126.

- Aminov, İ. İ. *Zakaspiyskiy Kray v Sostave Rossiyskoy İmperii: İstoriko-Pravovoe İssledovanie*. Moskva: İzdanie, 2018.
- Arabacı, Hacı Murat. "Rus Ordusunda Kırım Tatar Süvari Birlikleri 1806-1920." *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 67 (2021): 299-312.
- Arapov, D. Y. "Musulmane Rossii v Godı Pervoy Mirovoy Voynı." In *İslam v Multikulturnom Mire: Sbornik Statey Mejdunarodnoy Konferentsii* (13-17 Noyabr 2013 g.), 418-425. Kazan: Kazanskiy Federalniy Un-t, 2014.
- Arapov, D. Y. *Sistema Gosudarstvennogo Regulirovaniya İslama v Rossiyskoy İmperii (poslednaya tret XVIII-naçala XX vv.)*. Moskva: MİGU, 2004.
- Arapov, D. Y. "Mojna Otmetit Ryad Viskokih Podvigov Voinskoy Doblesti, Proyavlennih Musulmanami." *Voenno-İstoricheskiy Jurnal* 11 (2004): 42-43.
- Arapov, D. Y. "Musulmanskiy Mir v Vospriyatii Verhov Rossiyskoy İmperii." *Voprosı İstorii* 4 (2005): 132.
- Bayev, G. V. *Osetinskiy Divizion: İstoricheskiye Spravka*. Vladikavkaz: İzdanie, 1903.
- Bilderling, Aleksandr Aleksandroviç. *K 25-Letiyu Vseobşey Voinskoy Povinnost*. Sankt Peterburg: Voennoy Tipografii, 1899.
- Daşkovskiy, P. K. & E. A. Şerneva. "Polojenie Musulmanskih Obşin Zapadnoy Sibiri v Kontekste Gosudarstvennoy Religioznoy Politiki v Period Politicheskikh Potryaseniı v Naçale XX v." In *Etnoreligioznie Protessi v Transgraniçnom Prostranstve Zapadnoy Sibiri, Kazahstana i Mongolii v Kontekste Gosudarstvennoy Politiki v XX-naçale XXI v.*, 68-75. Barnaul: Altayskiy Gosudarstvenniy Universitet, 2019.
- Golovin, N. N. *Voenniya Usiliya Rossii v Pervoy Mirovoy Voyne*. Vol. 1. Parij, 1939.
- Gusterin, P. V. "Perviy Perevodçik i Pervoy İzdanie Korana na Russkom Yazike." *İslamovedenie* 1 (2011): 84-92.
- İmperia Petra Velikago (1700-1725 gg)*. Moskva: OLMA Media Grupp, 2010.
- İshakov, S. M. "Turki-musulmane v Rossiyskoy Armii (1914-1917)." *Turkologicheskiy Sbornik* (2002): Moskva, 2003.
- İshakov, Salavat Mithatoviç. "Otnoşenie Rossiyskoy Musulman k Pervoy Mirovoy Voyne." *Rossiyskaya İstoriya* 5 (2014): 109-121.
- Karpayev, V. V. "Dikaya Diviziya." *Eho Kavkaz* 3/6 (1994): 38-42.
- Katiyeva, M. N. "İnguşi v Sostave İrregularnih Voinskih Soedineniy Rossii Sformirovannih v Posledney Çetverti XIX-Naçale XX vv." *Sovremennaya Nauçnaya Mysl* 5 (2021): 45-47.
- "Puteşestvie Yego İmperatorskago Veliçestva." *Letopis Voynı 1914 Goda* 17 (13 Dekabrya 1914 g.).
- Kipkeyeva, Z. B. *Karaçayeva-Balkarskaya Diaspora v Turtsii*. Stavropol: SGU, 2000.
- Muftiyzade, İ. M. *Oçerk Voennoy Slujbi Kırmskih Tatar s 1783 po 1899 god (po arhivnim materialam)*. Simferopol, 1899.
- Nikolaieff, A. M. "Universal Military Service in Russia and Western Europe," *The Russian Review* 8/2 (1949): 117-126.
- Oprışko, O. L. *Kavkazskaya Konnaya Diviziya*. Nalçik: Elbrus, 1999.
- Özdemir, Burcu. "Bakü Sovyeti, Mart Olayları ve Vahşi Tümen." *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (Nisan 2024): 213-231.

- Podpryatov, Nikolay Vyacheslavoviç. "Deyatelnost Organov Vlasti Po Organizatsii Slujbi Nepravoslavnago Duhovenstva v Russkoy Armii." *Vlast* 9 (2010): 105-107.
- Pokrovskiy, N. İ. *Kavkazskie Voynı i İmamət Şamilya*. Moskva: ROSSPEN, 2009.
- Psihomahova, A. R. "Kavkazskaya Konnaya Diviziya v Pervoy Mirovoy Voyne." *Vestnik Vyatskogo Gosudarstvennogo Gumaniternogo Universiteta* 8 (2014): 62-66.
- Rasulzade, Mamed Emin. *Sbornik Proizvedeniy i Pisem*. Moskva: Flinta, 2010.
- Redinger, A. F. *İstoriya Moey Jizni*. Vol. 2. Moskva, 1999.
- Sbornik Tsirkularov Ministerstva Vnutrennikh Del po Voprosam Voinskoy i Voennno-Konskoy Povinnostey, 1874-1906 gg.* Sankt Peterburg, 1906.
- Sobolev, Vladislav Georgiyevič. "Musulmanskıy Vopros v Rossiyskoy İmperii v Godı Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1916 gg. (po materialam Rossiyskogo Gosudarstvennogo İstoriçeskogo Arhiva)." *Klio* 3/99 (2015): 188-195.
- Sofin, D. M. "Velikiy Knyaz Mihail Aleksandroviç i Formirovanie Dikoy Divizii." *Noyabrskie İstoriko-Arhivnye Çteniya v Permskoy Partarhive* (2018): 383-388.
- Spisok Generalam Po Starşinstvu, Çast I, II, III*. Sostavlen po 1-e İyulya 1910 goda. Sankt Peterburg: Voennaya Tipografiya, 1910.
- Stoletie Voennago Ministerstva 1802-1902*. Sost. V. V. Şepetelnikov. Çast III, Kniga I, Otdel I. Sankt Peterburg: Tip. Tov-va M. O. Volf, 1914.
- Svod Voennih Postanovleniy 1869 goda*. Ç. 2. Voiska regulıarnye, kn. 6. Komplektovaniye voisk i upravleniy, zavedeniya i uçrejdeniya voennogo vedomstva. 2nd ed. Sankt Peterburg, 1907.
- Svod Zakonov Rossiyskoy İmperii, Zakon o Sostayaniyah*, Tom IX. Sankt Peterburg, 1857.
- Tanrıverdi, Mustafa. *Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.
- Tanrıverdi, Mustafa. "The Effect of Russo-Turkish Wars on The Martial Arrangement of Russia (1696-1878)," *Contemporary Turkish - Russian Relations From Past to Future* içinde, ed. İlyas Topsakal ve Ali Askerov, 239-253. Istanbul: Istanbul University Press, 2021.
- Tsiuntsuk, R. A. "Musulmanskaya Fraktsiya IV Gosudarstvennoy Dumy Nakanune i v Gody Pervoy Mirovoy Voynı." In *Pervaya Mirovaya Voyna i Gosudarstvennaya Duma: Materialı Mejdunarodnoy Nauchnoy Konferentsii (Kazan, 17-18 Oktyabrya 2014 Goda)*, 211-220. Moskva: Izdanie Gosudarstvennoy Dumy, 2015.
- Tsvijba, L. İ. *Abhazı na Frontah Pervoy Mirovoy Voynı (1914-1917)*. Moskva, 2024.
- Usmanova, Dilyara. "Rossiyskie Musulmane i Propaganda v Gody Pervoy Mirovoy Voynı (1914-1916 gg.)." *Acta Slavica Iaponica* 37 (2016): 73-101.
- Ustav o Voinskoy Povinnosti s Obşeponyatnimi Ob'esneniyami*. Sankt Peterburg: Peçatano v Voennoy Tipografii, 1874.
- Ustav Vnutrenney Slujbi v Kavalerii*. Sankt Peterburg: Voennaya Tipografiya, 1889.
- Zorin, V. Y. "K Voprosu ob Etnokonfessionalnom Vnutrenney Politiki Rossii Naçala XX v." *Oteçestvennaya İstoriya* 5 (2003): 105.

